

DOI: 10.15407/k

УДК 94(477.74):355.48»1941».

Віктор Савченко (м. Одеса) доктор історичних наук
професор кафедри історії України
Південноукраїнського національного
педагогічного університету імені К.Д. Ушинського
E-mail: Lanjeron15@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5949-2263>

Ігор Сапожников (м. Чорноморськ)
доктор історичних наук, провідний науковий співробітник
відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я
Інституту археології НАН України
E-mail: ssappog5@gmail.com;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3889-6714>

Ігор Поляруш (м. Кишинів,
Республіка Молдова), краєзнавець,
E-mail: laust.srl@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7578-9021>

Частини Вермахту у боях за Одесу в серпні-жовтні 1941 року: новий погляд на проблему

Оборона Одеси (серпень-жовтень 1941 р.) досі залишається «білою плямою» Другої світової війни не тільки з причин режиму секретності архівів в Російській Федерації. Радянські історики довгий час фальсифікували історичні події, стверджуючи, що Одесу штурмували виключно «німецько-фашистські війська», намагаючись не згадувати головні сили у битві за Одесу (4-у румунську армію) через те, що після Другої світової Румунія стала «соціалістичною» та «братською». В той же час сучасні румунські історики, «перемогу під Одесою» приписували виключно своїй армії. Українські вчені оминали цю тему з причин «недостатньої актуальності» та неспроможності залучити значні обсяги архівних джерел. Дякуючи перекладеним документам з National Archives and Records Administration (NARA), що стосувалися оборони Одеси, автори прийшли до висновку, що німецькі війська брали участь у облозі Одеси у серпні-жовтні 1941 р., але у вкрай обмеженій кількості. Ще на початку серпня 1941 р. частини німецької 72-ї стрілецької дивізії зіткнулися з підрозділами відступаючої Червоної армії та перерізали дорогу Одеса – Миколаїв, чим оточення Одеси завершилось. 12-13 серпня 1941 р. батальйон 72-ї стрілецької дивізії вів наступ на місто, але з 15 серпня був відведений на іншу ділянку фронту. Румунська армія сконцентрувала на штурмі Одеси до 300 тис. свого війська, але була не в змозі подолати опір військ Особливої Приморської армії РСЧА і залежала від можливостей німецьких штурмових частин, артилерії та авіації. В останні дні серпня вермахт спрямував під Одесу «незначні сили» – інженерно-штурмові підрозділи, зведені у два полки, та три артилерійські дивізіони, що діяли на окремих ділянках фронту, зокрема біля сіл Вакаржани (Курган) та Дальник. Румунське командування вимагало від вермахту задіяти під Одесою частини, які мали досвід «ближнього бою», вважаючи їх використання на фронті запорукою перемоги. Наприкінці вересня 1941 р. розглядалося перекидання під Одесу двох дивізій, батареї штурмових гармат, дивізіона реактивних мінометів. Однак згодом під Одесу вирішили перевести лише 132-у стрілецьку дивізію вермахту, хоча де-факто румунська армія не дочекалася і цієї допомоги. Вже 15 жовтня 1941 р. відбулася евакуація радянських військ з Одеси і частини вермахту так і не взяли участь у «захопленні» Одеси. Очевидно, що німецьке командування не бажало витратити значні сили на другорядних ділянках фронту та мало бажання повною мірою задіяти румунську армію у своїх загарбницьких цілях.

Ключові слова: оборона Одеси, вермахт, РСЧА, Особлива Приморська армія, румунські війська.

Viktor Savchenko (Odesa)

South Ukrainian National Pedagogical University

named after K.D. Ushynsky

E-mail: Lanjeron15@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5949-2263>

Igor Sapozhnykov (Chornomorsk)

doctor of historical sciences, leading researcher,

Department of Archeology of the Crimea

and the North-Western Black Sea Region,

Institute of Archeology of the National Academy

of Sciences of Ukraine

E-mail: ssappog5@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3889-6714>

Igor Polyarush (Kishyniv)

local historian

E-mail: laust.srl@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7578-9021>

Parts of the Wehrmacht in battle beyond Odesa in august-october 1941: a new look at the problem

The defense of Odesa (August-October 1941) still remains a «white spot» of the Second World War not only because of the secrecy regime of World War II archives in the Russian Federation. The fact is that Soviet historians have been falsifying historical events for a long time, stating that Odesa was stormed exclusively by «German-fascist troops», trying not to mention the main forces in the battle for Odesa (the 4th Romanian Army) due to the fact that after the Second World War, Romania became «socialist» and «fraternal». At the same time, modern Romanian historians attributed the «victory at Odesa» exclusively to their army. Ukrainian scientists bypassed this topic for reasons of «insufficient relevance» and inability to attract significant volumes of archival sources. Thanks to translated documents from the National Archives and Records Administration (NARA) related to the defense of Odesa, the authors came to the conclusion that German troops participated in the siege of Odesa in August-October 1941, but in extremely limited numbers. Already at the beginning of August 1941, units of the German 72nd infantry division clashed with units of the retreating Red Army and cut the Odesa-Mykolaiv road, thereby blockading Odesa. On August 12–13, 1941, the battalion of the 72nd infantry division led an offensive on the city, but from August 15 it was moved to another part of the front. The Romanian army concentrated up to 300,000 of its troops on the assault on Odesa, but was unable to overcome the resistance of the troops of the Separate Coastal Army of the RSChA and depended on the capabilities of German assault units, artillery and aviation. In the last days of August, the Wehrmacht sent «insignificant forces» to Odesa - engineering and assault units, divided into two regiments, and three artillery divisions, which operated in separate sections of the front, in particular near the villages of Vakarzhany (Kurgan) and Dalnyk. The Romanian command demanded from the Wehrmacht to use units that had experience of «close combat» near Odesa, considering their use at the front as a guarantee of victory. At the end of September 1941, the transfer of two divisions, a battery of assault guns, and a division of rocket mortars to Odesa was considered. However, later they decided to transfer only the 132nd Rifle Division of the Wehrmacht to Odesa, although the de facto Romanian army did not wait for this help either. Already on October 15, 1941, the evacuation of Soviet troops from Odesa took place, and parts of the Wehrmacht did not take part in the «capture» of Odesa. It is obvious that the German command did not want to spend significant forces on secondary areas of the front and had no desire to fully engage the Romanian army in its invasion goals.

Key words: defense of Odesa, Wehrmacht, RSChA, Separate Coastal Army, Romanian troops.

Майже п'ятдесят років історики та пропагандисти СРСР намагалися запевнити своїх найвизначніших читачів у тому, що у 1941 році Одеса була віддана не якимось «вже соціалістичним» та майже «братським» румунам, а армії, за якою стояла вся міць європейського військового комплексу, війську, що мало колосальний потенціал – німецькому вермахту. Радянська міфологія «великої вітчизняної» була побудована на тому, що «німецькі фашисти» у військовому сенсі були сильним ворогом і саме тому «перемога» 1945 року стала найважливішою історичною подією. Про колишніх сателітів Німеччини, а саме про армії «братських соціалістичних країн» (Румунії, Угорщини, Словаччини) намагалися не згадувати.

Румунські історики – В. Ніті, Д. Ротару, О. Бурцін, Л. Моїсе та ін., навпаки намагалися приписати «перемогу під Одесою» виключно румунській армії¹. В той час, як радянські історики, починаючи ще з вересня 1944 р. (коли Румунія стала союзником СРСР, а згодом король Румунії Міхай II був нагородженим вищою військовою нагородою СРСР «Орденем Перемоги»), намагалися продемонструвати сутність справи таким чином, що Одесу штурмували якісь міфічні «німецько-фашистські» або «фашистські» війська, замовчуючи участь «головного винуватця» подій. Така фальсифікація недавньої історії в час, коли ще були живі мільйони свідків цих подій, виглядала доволі зухвало. Однак вона дала певний результат, можливо через те, що така «радянська пропаганда» заповнювала сторінки майже всіх наукових видань, які так чи інакше стосувалися подій, відо-

мих під загальною назвою «оборона Одеси 1941 року». У добу «перебудови» почався процес виправлення історичних фальсифікацій, в українській історичній науці почала вкорінятися думка про домінуючу роль румунської армії під час облоги Одеси. Історична наука поступово відійшла від радянської «канви» «Великої вітчизняної», але «оборона Одеси» на довгий час «випала» з поля зору українських дослідників. Український історик О. Лисенко звернув увагу, що: «В українській літературі дуже мало публікацій, у яких відображено бойові дії румунських військ на території України, та й ті, що є, використовують переважно румунську літературу... Архівні ж джерела в силу відомих причин залишаються малодоступними»².

Тільки починаючи з 2010 р., коли наближалося святкування 70-річчя оборони Одеси, з'явилася низка публікацій, присвячених питанню військової історії «одеського» виміру³.

У роботах О. Лисенка, В. Грицюка, В. Савченка, Д. Урсу розглядалися питання співвідношення німецьких та румунських сил під час оборони Одеси 1941 року⁴. Одеський історик А. Филипенко вказував: «Питання про участь німецьких військ у битві за Одесу належить до спірних питань. Відомо, що основною ударною силою, з якою билася Окрема Приморська армія, була 4 румунська армія. Однак, як в історичній літературі, так і в мемуарах, присвячених обороні міста, часто зустрічаються згадки про «вбитих гітлерівців», «фашистських солдатів», «фашистські танки», що вносить плутанину»⁵. Нові архівні матеріали, знайдені в електронних

¹ Dutu, A. Intre Wehrmacht si Armata Rosie. Bucuresti: Editura enciclopedica., 2000; Nitu V., Pusca D. The Battle of Odessa. 1941// www.worldwar2.ro/operatii/?language=en&article=7; Rotaru J., Burcin O., Zodian V., Moise L. Maresalul Antonescu la Odessa. Bucuresti: Editura Paideia, 1999; Rotaru J., Burcin O., Zodian, V. Maresalul Ion Antonescu: am făcut «Razboi sfant» împotriva bolsevismului. Campania anului 1941. Bucuresti: Oradea, 1994; Scafe C., Perbanescu H., Scafe I., Trupele blindate din Armata Romana. 1919-1947. Bucuresti: Oscar print, 2005.

² Лисенко О.Є. Південноукраїнський сектор збройного протистояння в роки Другої світової війни: військово-політичні, економічні та соціокультурні аспекти // Матеріали III міжнарод. наук.-практ. конференції «Південна Україна: етнографічний, мовний, культурний, релігійний виміри». Одеса, ВМВ.2011. С. 3541.

³ Виключенням є праця: Щетников В.П. 1941-й рік: Південь України // Південний захід. Одесика Одеса: 2007. Вип. 12. С. 92100.

⁴ Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. К.: НАН України. Ін-т історії України. 2010. 150 с.; Грицюк В.М., Лисенко О.С. Одеська оборонна операція 1941 // Енциклопедія Сучасної України, Т. 24, К.: ЕСУ. 2022; Савченко В., Филипенко А. Оборона Одессы. М.: Центрполиграф, 2011. 448 с.; Филипенко А. Оборона Одессы в приказах и документах румынского командования // Південний захід. Одесика. Одеса. 2011. №12. С. 62-78; Филипенко А. Оборона Одессы: дуэль разведок // Південний захід. Одесика. Одеса. 2014. №17. С. 151-179; Урсу Д. Оборона Одеси (1941 г.): взгляд с другой стороны // Очерки истории обороны Одессы. Одесса: Оптимум, 2011. С. 211-224.

⁵ Филипенко А. «Румыны не смогли взять Одессу одни». Немецкие войска под Одессой // Очерки истории обороны Одессы. Одесса: Оптимум, 2011. С.129–144.

збірках National Archives and Records Administration (NARA), дозволяють нам уникнути плутанини та визначити чисельність німецьких військ, висвітлити їх роль у «битві за Одесу».

Ще 18 липня 1941 р. німецький генерал Ф. Гальдер (начальник Генерального штабу Вермахту) вказував у щоденнику, що до операції під Одесою планувалося залучити дві дивізії, але, згодом, для цього було визначено лише одну німецьку дивізію і тільки для операцій на початковому етапі в районі на схід від Тилігульського лиману (в районі Сичавка – Рибаківка)⁶. Це були досвідчені частини 72-ї стрілецької дивізії (генерала Ф. Мюллера-Гехбарда), що брали участь у «французькій кампанії» (1940 р.), з боями дійшовши до Луари. Ще у квітні 1941 р. дивізія перебувала в запеклих боях «грецької кампанії». Після Греції вона була зарахована до резерву 11-ї армії Вермахту. На початку липня 1941 р. 72-а брала участь у захопленні Кишинєва. Вже 18 липня, під час спільного наступу румунсько-німецьких військ, частини 72-ї стрілецької дивізії (у складі 11-армії групи армій «Південь») форсували Дністер у районі Могильова-Подільського та, прорвавши укріплення радянського фронту (Рибницького укріпрайону), захопили Рибницю, створивши флангову загрозу військам 9-ї армії РСЧА.

72-та стрілецька дивізія, створивши плацдарм на лівому березі Дністра, планувала розпочати наступ на Первомайськ та Миколаїв. Радянська 30-та стрілецька дивізія не витримала натиску частин 72-ї стрілецької дивізії та поспішно відступила на схід у напрямку на Миколаїв, фактично полишивши склад Окремої Приморської армії РСЧА. 6 серпня 1941 р. авангардні частини 72-ї стрілецької дивізії зіткнулися з загонами відступаючої 95-ї стрілецької дивізії РСЧА у долині річки Кучурган та у с. В. Михайлівка, окремі загоони 95-ї стрілецької дивізії вимушені були відступити на південь від Одеси. Увечері 8 серпня частини 72-ї стрілецької дивізії Вермахту перерізали шосейну дорогу Одеса – Миколаїв, чим фактично завершили оточення Одеси. У прорив на схід від Одеси кинулися загоони німецької піхоти, які 10 серпня досягли берега Чорного моря. Частини 72-ї стрілецької дивізії Вермахту разом із частинами 15-ї стрілецької румунської дивізії перейшли

через Тилігульський лиман по мосту у с. Калинівка та по правому берегу лимана вийшли у тил радянським частинам в с. Олександрівка. 9 серпня поблизу Аджалікського лиману, на схід від Одеси, був скинутий німецький десант, що вступив у бій проти частин 1-ї кінної дивізії РСЧА.

12 серпня батальйон 72-ї стрілецької дивізії вермахту наступав на позиції 1-ї радянської кінної дивізії Особливої Приморської армії зі сходу – на Кошари та Сичавку (село імені лейтенанта Шмідта). 13 серпня частини 72-ї стрілецької дивізії востаннє взяли участь у бойових діях під Одесою. Вже 14 серпня німецьке тактичне з'єднання змінювалося румунськими частинами та було виведене у другий ешелон, а згодом було направлено на Херсон. А. Юновідов помилково вказував, що: «...німецька 72-а піхотна дивізія, що маячила перед позиціями, зайнятими загоном Монахова [зведена група Приморської армії комбрига Монахова, що діяла на схід від Одеси], активних дій не здійснювала – вона очікувала на підхід румунських частин, щоб передати їм свої позиції»⁷. Тобто він твердив, що з цього часу дивізія безпосередньо в боях під Одесою не брала участі, хоча й мала намір це зробити. Насправді, вже вранці 15 серпня частини дивізії відійшли з другої «одеської» лінії облоги. 17 серпня 72-а стрілецька дивізія брала участь у боях за Херсон, на початку вересня 1941 р. вона діяла в районі Берислава, форсувала Дніпро та вийшла до Мелітополя. Отже, з 14 серпня до початку вересня 1941 року жодна значна сухопутна частина вермахту не брала участь у боях за Одесу (рис. 1).

Перші штурми Одеси не принесли румунському війську (4-й румунській армії) очікуваного результату. Слабка, хоча й чисельна, румунська армія тільки у своїх мріях «самотужки» руйнувала радянську оборону під Одесою. Повного «фіаско» зазнав і румунський «генеральний» наступ 18-21 серпня. На зустрічі командувача 11-ї армії вермахту та голови Німецької військової місії в Румунії генерала Хауффе (Arthur Hauffe) обговорювалося питання про те, що румунський диктатор: «прийняв рішення просити німецької допомоги», вимагаючи негайної допомоги «німецьких штурмових батальйонів»⁸.

⁶ Там само. С.134.

⁷ Юновідов А.С. Оборона Одессы. 1941. Первая битва за Чёрное море. Москва: Вече, 2011. С.33.

⁸ National Archives and Records Administration (далі – NARA)T.501.R.350-060-064

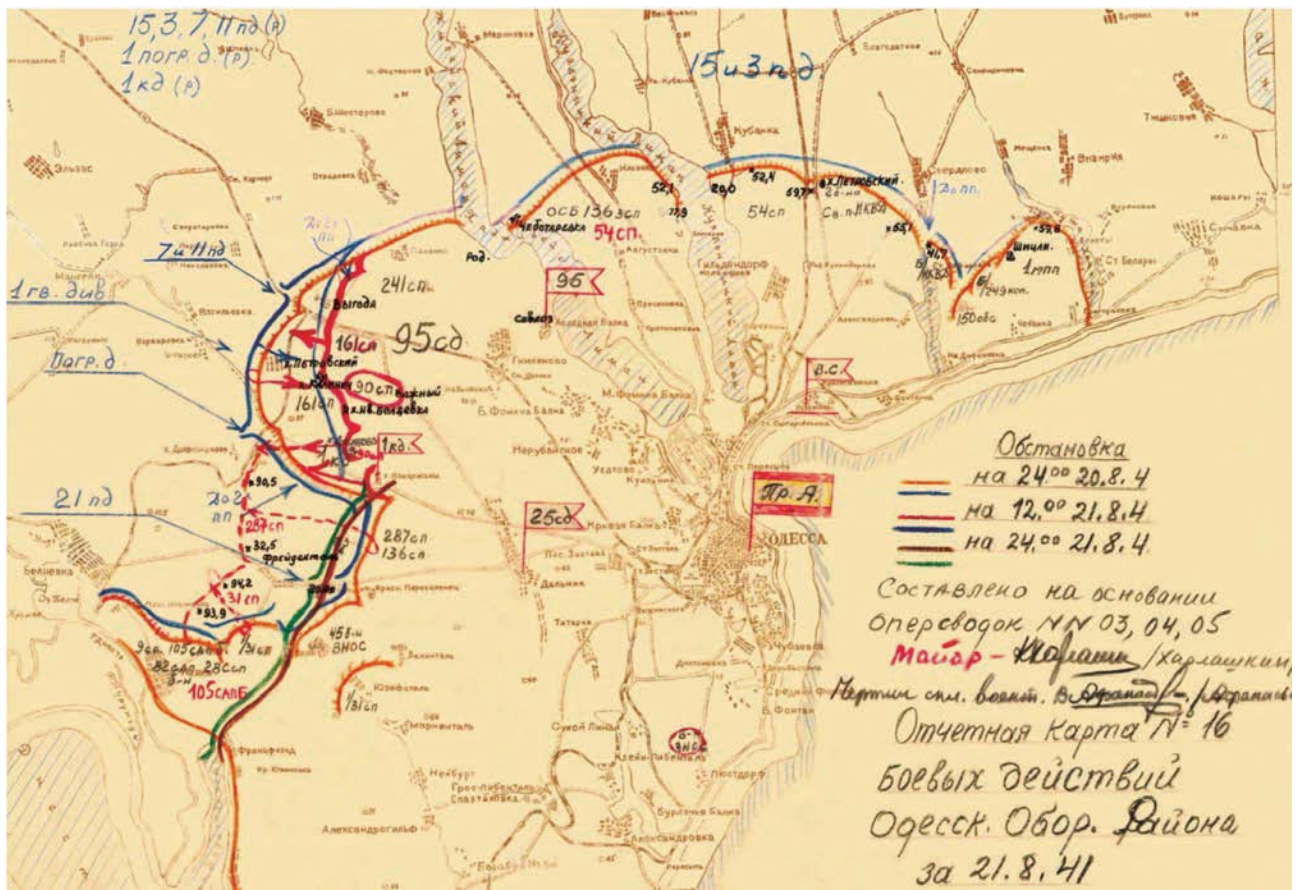

Рис. 1. Лінії оборони Одеси на 20-21 серпня 1941 р.

30 серпня від командування групи армій Вермахту «Південь» до румунського командування прийшла відповідь: «Запитана, в терміновому порядку, посилена підтримка з боку німецьких військ не могла бути надана протягом усього періоду наступу через операції, що проводяться на Дніпрі»⁹. У телеграмі від 4 вересня 1941 р. Верховне командування сухопутних сил вермахту акцентувало увагу командування 11-ї армії на тому, що: «...командувач саме тому відхилив запит про надання німецької дивізії зі складу 11-ї армії, оскільки вона, в цьому разі, була б відірвана від основних операцій щонайменше 4 тижні». В той же час німецьким командуванням був відданий наказ: «про взяття Одеси румунськими військами за незначною участю німецьких військ». Німецькі генерали запропонували румунам «задовольнитися незначними силами німецької армії ... румунська армія буде час від часу отримувати пряму підтримку»¹⁰.

Відомо, що в останні числа серпня 1941 р. вермахт направив у район Одеси незначні за

чисельністю підрозділи. На фронті під Одесою опинився окремий інженерно-штурмовий батальйон, що входив до загону генерал-лейтенанта Рене фон Курб'є (в цьому загоні було близько 1,5 тис. вояків: 2 зведені піхотні роти, 1 інженерно-штурмовий батальйон (2 ротний), штаб арtpолку з 3 артилерійськими дивізіонами (3 важких, 5 легких зведених мобільних зенітних батарей). Вже 2-3 вересня 1941 р. інженерно-штурмовий батальйон з загону фон Курб'є взяв участь у боях за маленьке, але стратегічне село Вакаржани (Курган, маленький хутір неподалік від с. Гнілякове на північ від Одеси). На ранок 3 вересня атаки німецьких та румунських частин на північно-західній ділянці фронту призвели до того, що до вечора Вакаржани було захоплено (село залишили частини 95-ї радянської стрілкцької дивізії). Як повідомляв генерал Хауффе, у боях за Вакаржани: «ворог зазнав втрат – 250 убитих, 160 полонених, в той же час втрати вермахту склали 25 убитих»¹¹.

⁹ NARA.T.501.R.210-1040-1042

¹⁰ NARA.T.501.R.270-1012-1015

¹¹ NARA.T.501.R.210-1037-1037

11 вересня 1941 р. керівництво румунсько-го Генерального штабу нагадало генералу Хауффе про гостру необхідність залучення значних німецьких частин на фронті на захід від Одеси: «для атаки, запланованої проти Півдня, необхідна підтримка німецьких саперних батальйонів – необхідно очистити села Йозефсталь, Марієнталь та Нойбург, які, за нашими відомостями, будуть такими ж осередками опору, як і Вакаржани. Для видалення цих осередків оборони потрібні спеціальні засоби»¹².

Румунське командування просило 5 німецьких саперних батальйонів та інші піхотні підрозділи, які мають досвід ближнього бою, обіцяючи, що при такій допомозі ймовірно «прискорене» взяття Одеси¹³. Але, в той же час, румунське командування зволікало з «генеральним» наступом, що дратувало керівництво Німецької військової місії, яка вказала штабному керівництву румунської армії на те, що перенесення дати «генерального» наступу на Одесу з 11 на 12 вересня 1941 р.: «...означає подальшу затримку взяття Одеси». Німці вимагали почати «генеральний» наступ «найближчим часом, щоб допомогти загальному веденню війни» та опанувати Одесу, як «необхідну базу постачання через Чорне море»¹⁴.

Наступ румунської армії в середині вересня 1941 р., як вважав генерал Хауффе: «...не призвів до очікуваного успіху з наступних причин: ...наполегливе просування 123-го піхотного полку [загін фон Курб'є] разом із задіяним на його правому фланзі румунським піхотним полком через 1500 метрів зупинилося під впливом сильного флангового вогню з північного напрямку, оскільки задіяний ліворуч гвардійський полк не пішов у ліворуч... у ніч із 18 на 19 вересня їх відвели до другого ешелону [німецькі частини були відведені з передової]... Німецькі батальйони, ослаблені в попередніх боях, які мали у своєму складі лише одну роту чисельністю близько 120 осіб та одну роту в кількості 63 осіб, зазнали значних втрат (на сьогодні втрат всього 328 осіб, включаючи зниклих безвісти, з них убитими – один офіцер та 67 осіб рядового складу)»¹⁵.

19 вересня 1941 р. сталася зустріч генерала Хауффе з міністром-послаником Німеччини фон Кіллінгером, на якій Хауффе повідомляв: «Бої за Одесу тривають із кінця липня. На той час у розпорядженні генерала Антонеску було більше німецьких сил. Але генерал Антонеску вважав, що зможе взяти Одесу самотужки... Вже 4 тижні йде наступ на Одесу за підтримки лише слабких німецьких сил. Розгорнуто 12 румунських дивізій із приблизно 100 артилерійськими дивізіонами. Приблизно 2-3 вересня сталася досить сильна криза. Панічні повідомлення про відступ румунських військ...»¹⁶.

Генерал Хауффе запропонував: «Для успішного проведення наступу на Одесу в дію вводяться нові німецькі сили: 6 батальйонів, здебільшого інженерні, артилерійські та авіаційні, останні доти, поки вони зайві в боях німецьких військ на східному фронті. Німецькі війська під Одесою призначаються виключно для захоплення особливо важливих чи сильно укріплених баз тощо... необхідно продовження колишньої викладацької діяльності німецьких офіцерів». Взагалі німецькими генералами не планувалося: розгортання великих частин, а лише невеликих навчальних підрозділів¹⁷.

В той же день, 19 вересня, генерала Хауффе повідомляв, що вимога румунського командування до німецького про термінове надання для штурму Одеси: «...інженерних сил у такій кількості не відповідає актуальним завданням, адже доведеться вести бої на відкритій місцевості». Хауффе вважав, що слід утриматися: «від задіяння обмежених сил німецької армії в ході першого і другого етапів [штурму]... щоб не витратити їх у підготовчих боях і використовувати їх в повному складі в ході третього, вирішального етапу». Після того, як німецькі частини заняли висоти на захід від с. Дальник, генерал вирішив, у майбутньому, під час другого етапу наступу тільки частково використовувати німецькі сили [піхотний полк та окремі батальйони стояли під Одесою у другому та третьому ешелонах].

У випадку наступу у районі Дальника румунські полки повинні були прикривати фланги німецького піхотного полку. Генерал Хауффе

¹² NARA.T.501.R.210-1041-1042.

¹³ NARA.T.501.R.210-1037-1037.

¹⁴ NARA-T.501. R210-1040-1040.

¹⁵ NARA.T.501. R.350-060-064.

¹⁶ NARA. T.501. R.270-1077-1078.

¹⁷ NARA.T.501. R.270-1077-1078.

вказував, що: «...на ділянці головного удару (21-а дивізія) був задіяний 123-й піхотний полк [Вермахту] у складі 2-го батальйону 123-го полку, 2-го батальйону 121-го полку, двох взводів легких піхотних гармат, одного танкового взводу з двома наданими йому саперними ротами, який взаємодіяв із 787-м артилерійським полком у складі трьох важких дивізіонів. 123-му полку було підпорядковано чотири румунські дивізіони легких гармат». Крім того, на фронті під керівництвом 601-го саперного полку знаходилася особлива ударна група вермахту, завданням якої була протидія можливому фланговому удару з боку Дальника. Ця ударна група складається з 70-го саперного батальйону, двох румунських штурмових батальйонів та одного румунського артилерійського дивізіону. Однак до застосування бойового залучення цієї групи справа дійшла.

Генерал пропонував згодом задіяти сили Вермахту у більшій кількості, використовуючи: дивізіон артилерійської інструментальної розвідки, сили повітряної розвідки з метою встановлення позицій артилерії противника та ведення вогню по них¹⁸.

У вересні 1941 р. були складені «інструкції» командувача німецькими військами на підступах до Одеси. В цих «інструкціях» йшлося, що окремі німецькі частини знаходяться на фронті під Одесою і перебувають у підпорядкуванні головнокомандувача 4-ї румунської армії, попередивши, що ці німецькі частини не повинні використовуватися для виконання суто піхотних завдань. У вказівках були окреслені завдання обмеженого німецького «штурмового» контингенту: «ліквідувати вогнища опору та опорні пункти ворога, які неможливо подолати при звичайному штурмі, та діяти ударними групами при проникненні в міську зону». Пропонувалося використовувати частини вермахту вже на «третьій фазі атаки», коли військо почне захоплювати околиці та центр Одеси, розгортати «німецькі війська – по можливості у закритому режимі – у рамках наступу та в порядку консультацій з відповідним командиром корпусу». Румунські командири зобов'язувалися допомагати німецьким штурмовим частинам у виконанні їхніх завдань шляхом негайного виділення всіх видів озброєнь, а також шляхом на-

дання непрямої підтримки (прикриття флангів) тощо.

Командувач німецькими військами також оприлюднив «Пам'ятку для інструктажу німецьких солдатів під Одесою», в якій вказувалося: «Україна між Дністром та Бугом («Трансністрія») є суверенною територією та зоною економічних інтересів Румунії. Будь-яке зменшення суверенних та економічних прав Румунії веде до конфліктів, що підривають взаємодію. Місця дислокації визначає виключно румунська влада. У всіх населених пунктах, де розташовуються німецькі та румунські частини, поряд з румунською сформувати німецьку місцеву комендатуру для вирішення всіх питань німецьких підрозділів. Вирішення всіх суверенних та економічних питань належить до сфери відповідальності румунської місцевої комендатури...»¹⁹. Ця «Пам'ятка» була створена після численних скарг румунського командування на зневажливе ставлення німецьких військових та військової адміністрації до румунських союзників.

Після вересневих невдач румунської армії та «григор'ївського конфузу» (успішного контрнаступу та десанту РСЧА під с. Григор'ївка), німецькі військові посадовці стали вважати, що без допомоги вермахту румунській армії Одесу не захопити. Вже наприкінці вересня 1941 р. німецький генералітет вважав за можливе перекидання під Одесу двох дивізій вермахту (99-ту легку стрілецьку та 71-шу стрілецьку, які мали перекинути з фронту під Києвом до Сербії та Франції, а саме – дивізіон розвідки, три важкі артилерійські дивізіони (дивізіон 24-см гаубиць, важкий артилерійський дивізіон (дві батареї мортир та одна батарея важких польових 21 см гаубиць), окремий дивізіон реактивних мінометів «Небельферфер» (15 мінометів).

Тоді ж генералу Хауффе стало відомо, що диктатор І. Антонеску наказав тимчасово призупинити наступ на Одесу через відсутність боєприпасів та значні втрати серед піхоти.²⁰ Новий «генеральний» наступ планувалося розпочати після 15 жовтня 1941 р. Вже 1 жовтня генерал Хауффе провів зустріч із главою румунської держави, пообіцявши румунському диктатору залучити до наступу на Одесу угруповань Вермахта. Згідно з усним наказом гене-

¹⁸ NARA-T501-R350-060-064

¹⁹ NARA.T.501.R.350-030-031.

²⁰ NARA.T.501. R.270-1094-1097; T.501. R.270-1104-1218

рала Хауффе для захоплення Одеси пропонувалося залучити дві німецькі дивізії та корпусну групу. В перші 5 діб наступу 3-4 румунські дивізії та обмежені німецькі сили – три дивізійні важкого артилерійського полку, дивізіон артилерійський розвідки, саперний батальйон, з метою захоплення берегової лінії та артилерійського контролю над Одеським портом, наступом з боку Куяльницького лиману. В подальшому (день X) планувалася атака німецьким корпусом з правого флангу (основний напрямок) та румунським корпусом з лівого флангу (силами 6-7 дивізій) по обидва боки від с. Татарка. Цей наступ планувалося підтримати атакою ще трьома румунськими дивізіями на північний схід від с. Дальник на північну частину Одеси. Генерал вважав за потрібне активну участь ВПС Німеччини для блокування підходів до Одеси з моря та порушення постачання, знищення осередків оборони противника за допомогою штурмовиків «Stuka». Така підтримка німецькими підрозділами румунської армії «має гарантувати швидкий, приголомшливий успіх... до настання несприятливої погоди». Німецька допомога передбачала залучення частин з загону генерала фон Курб'є, оперативних та розвідувальних штабів усіх родів військ, розгортання автотранспортних колон для перевезення боєприпасів та обладнання від ст. Тигіна до фронту. У разі відсутності дивізіону реактивних мінометів «Nebelwerfer», підвоз на північно-східну ділянку фронту під Одесу німецької батареї штурмових гармат, розгортання IV-го важкого гаубичного дивізіону 218-го артполку, двох дивізіонів 1-го навчального артилерійського полку, двох батарей далекобійних 150-мм та 170-мм гармат. Артилерія Вермахту під Одесою повинна була посилитися чотирма дивізіонами важких польових гармат, двома дивізіонами берегової артилерії з п'ятьма французькими гарматами»²¹.

Гітлер вирішив відправити до Одеси німецьку важку артилерію та лише частини однієї стрілецької дивізії «і тільки після того, як її буде вивільнено після виконання встановлених завдань». Згодом був виданий наказ про перегрупування німецьких військ, задіяних на північно-західній щодо Одеси ділянці фронту, на північно-східну ділянку фронту, у секторі відпові-

дальності румунської 5-го армійського корпусу, де вони мали продовжувати наступальні дії «після прибуття підкріплень німецької артилерії»²².

11 жовтня генерал Хауффе доповідав Верховному командуванню Вермахту: «Виходячи з розвитку ситуації під Одесою в останні два дні, можна припустити, що противник здасть Одесу тільки після завзятої та жорсткої оборони... Одеса, як «передпілля» Криму, продовжуватиме утримуватись по можливості довше і з неослабною завзятістю. Причина цього: сковування сил ворога, можливість контролювати західну частину Чорного моря. Максимально тривале утримання Одеси, навіть з урахуванням неминучої задачі, буде також проводитися з міркувань престижу»²³.

12 жовтня 1941 р. командувач 4-ї румунської армії генерал І. Якобіч направив «Оперативну інструкцію № 5» для командуючих армійськими корпусами, у якій зазначав, що румунська армія почне новий наст на Одесу після прибуття німецьких підкріплень – 132-ї німецької піхотної дивізії. В той самий день диктатор І. Антонеску довів підлеглим «Інструкцію» щодо штурму Одеси, в якій він вказував, що «очікується, що противник останніми днями, ймовірно, прийняв рішення залишити Одесу; однак він боротиметься за Одесу». І. Антонеску наказав готуватися до штурму Одеси, вважаючи, що вона розпочнеться після зосередження більшості німецьких сил: «132-й дивізії, дивізії фон Курб'є, частини німецьких військово-повітряних сил». Німецькі війська під Одесою (піхотні та інженерні війська 42-го армійського корпусу, три дивізіони важкої артилерії, розвідувальний артилерійський дивізіон, дивізіон реактивних мінометів) мали імітувати розгортання німецьких військ у с. Дальник, але, в той же час, блисквично атакувати висоти на південний схід від Фоміної балки, фронт у напрямку с. Татарка та з обох сторін Куяльницького лиману та незначними силами десантуватися через Сухий Лиман. Після устіху атак скористатися проривом: «якнайшвидше ввести в бій доступні німецькі повітряно-десантні підрозділи... атака залежить як від перекидання основної маси німецьких сил, так і від прибуття інших німецьких сил»²⁴.

²¹ NARA. T.501. R.270-1128-1130.

²² Филипенко А. «Румыны не смогли взять Одессу одни»... С. 142.

²³ NARA. T. 312. R. 362; T. 314. R. 1384; T. 405. R. 049.

²⁴ NARA. T.501. R. 270-1172-1176

Було вирішено, що наступ розпочнеться з метою вийти на перешийок між Куяльницьким лиманом та Чорним морем. Головний удар на напрямку Буялик – Одеса на флангах планувалося підтримати двома ударами із завданням знищити радянські частини в районі Кулендороро, Гільдендорф, Корсунці... Другий удар планувався із завданням оточити і знищити радянські частини на схід від лінії висота 65,0 – Крижанівка. Німецькі сили залишалися в якості корпусних резервів (2 батальйона 35-го стрілецького полку та 15-й штурмовий батальйон). На «одеський фронт», у розпорядженні армійського корпусу, планувалося перекинути сили важкої німецької артилерії (4-й дивізіон 818-го артилерійського полку, 767-й дивізіон важких гармат, 906-й дивізіон важких гармат, 556-й дивізіон артилерійської інструментальної розвідки)²⁵.

Наказ прийшов і в 5-й армійській корпус румунської армії. Він передбачав, що корпусні резерви (2 батальйони 35-го стр. полку та 15-й штурмовий батальйон) будуть рухатись за наступаючими частинами у напрямку Благодатне – Одеса. Решта сил важкої німецької артилерії (4-му дивізіону 818-го артилерійського полку, 767-му дивізіону важких гармат, 906-му дивізіону важких гармат, 556-му дивізіону артилерійської інструментальної розвідки) повинна була знищити артилерію та резерви РСЧА²⁶. Професор Д. Урсу вважав, що на заключному етапі облоги Одеси німецькі війська залучили тільки 2 штурмових батальйони²⁷. Але, встигли вони взяти участь у боях за Одесу? Так, А. Филипенко вказує, що «новим німецьким підрозділам так і не довелося взяти участь у боях під Одесою»²⁸.

Однак, перевести під Одесу 132-у стр. дивізію, що знаходилася у складі 34-го корпусу 6-ї армії вермахту, фактично ніхто не збирався. Це виявилось лише обіцянкою румунським союзникам. Ще 15-16 вересня ця дивізія взяла участь у форсуванні Дніпра, розвиваючи успіх під час «битви за Київ», а 16 жовтня цей підрозділ вже отримав наказ висуватися в напрямку Перекопу у складі 54-го корпусу 11-ї армії. Терміном «генерального» наступу на Одесу за участю німецьких військ спочатку було обрано 16 жовтня, але незабаром дата була перенесена на 23 жовтня.

Проте 15 жовтня 1941 р. евакуацію радянських військ з Одеси було успішно завершено (хоча, спочатку ця евакуація планувалася на 20 жовтня). Раптовий відхід радянських військ з Одеси став несподіванкою для румунського та німецького командування. Вже 16 жовтня було зроблено перепризначення німецьких військ, з напрямку на Одесу – до напрямку на Севастополь у складі 11-ї армії вермахту.

Незважаючи на те, що румунська армія сконцентрувала на штурмі Одеси близько 300 тис. свого війська (перевищувала сили радянської оборони Одеси приблизно в 4 рази), вона не показала а ні вмотивованості, а ні наступальних бойових якостей. Доля «одеської операції» залежала від німецьких військ, і не тільки від підтримки авіацією, але й від можливостей німецької артилерії та штурмових частин вермахту. На першому етапі «битви за Одесу» (серпень 1941 р.) частинам вермахту, а точніше батальйонам 72-ї стрілецької дивізії вдалося замкнути кільце оточення Одеси, відрізавши Одесу від радянського фронту, та відтіснити радянську 30-ту стрілецьку дивізію від одеського плацдарму, що покращило спроможності румунського наступу на місто. На другому етапі (вересень 1941 р.) німецькі війська використовувалися тільки на окремих ділянках в край обмежених кількостях (артилерія, 2 неповних штурмових батальйони та окрема штурмова рота, що знаходилися у двох стрілецьких полках). На третьому етапі оборони Одеси (1-15 жовтня 1941 р.) німецькі стрілецькі частини тільки накопичувалися на фронті. Вважалося, що на фронті незабаром з'являються німецькі дивізії, а ті батальйони, що вже були на фронті, не використовувалися, очікуючи «генерального» наступу (батареї важкої артилерії, штурмові батальйони).

Німецьке керівництво, вважаючи район між Дністром і Південним Бугом «зоною відповідальності» румунської армії, не поспішало надавати значну військову підтримку своїм «румунським союзникам». Більш того, стратегія блицкригу передбачала, що під час наступу певний час в повному оточенні можуть залишатися значні ворожі сили. Для німецького командування групи армій «Південь» у вересні – на початку жовтня

²⁵ NARA. T.501. R. 270-1172-1176.

²⁶ NARA. T.501. R. 350-0148-0152.

²⁷ Урсу Д. Оборона Одеси ... С.219.

²⁸ Филипенко А. «Румыны не смогли взять Одессу одни»... С. 142.

1941 р. пріоритетним був напрямок на Крим та Донбас, завершення Київської операції. На одеському плацдармі німецьке керівництво намаглося тестувати спроможність румунської армії, підштовхуючи її до постійних «генеральних наступів». Розчарування німецького командування у спроможності румунської армії стало відчуватися вже в середині вересня 1941 р., що стало однією з причин невиправданих обіцянок вермахту та «залишення» румунського війська під Одесою без суттєвої підтримки.

Таким чином, евакуація радянських частин з Одеси саме 15 жовтня 1941 р. стала наслідком не тільки успішного наступу Вермахту на Кримський півострів, але й виходячи з отриманих розвідувальних даних про новий «генеральний» наступ під Одесою, зокрема про накопичення там двох дивізій вермахту. 30 вересня 1941 р. радянська Ставка видала директиву про початок підготовки до евакуації 16-20 жовтня, але через тиждень евакуацію було перенесено на 15 жовтня 1941 р.

Додаток

Лист командувача німецьких військ під Одесою до командування Вермахта про плани штурму Одеси

19 вересня 1941 р.

Командуючий німецькими військами,
Штаб-квартира під Одесою, 19.09.1941

Опервідділ № 4/41

Таємно, тільки для командування

У 3 екземплярах

Примірник 3.

Командування групи армій «Південь»

Командуванню 11-го армійського корпусу

Прибувши до Тигіни 8 вересня та провівши перемовини з начальником генерального штабу сухопутних військ Румунії та німецькою військовою місією, я виявив такий стан речей:

За підсумками тижня кровопролитних боїв 4-ї румунської армії вдалося вийти лише до позначеної синім кольором лінії (див. карту, що додається). Тому питання про штурм міста Одеси ще не порушувалося. Румунське командування планувало підібратися ближче до міста у два етапи, зайняти вихідну позицію, зокрема для коригування артилерійського вогню, з метою проведення третього етапу – зайняття міста.

Під час першого етапу планувалося зайняти висоти на захід від Дальника, включаючи висоту 55,4 (в 4 км на північний захід від Гросслібенталь). У рамках другого етапу планувався прорив на ділянці 11-го армійського корпусу румунської армії через південну частину Дальника прямо на північ від Татарки до висот 61,3 – Свалка (за 4 км на північний схід від [центру] села Татарки) [нині Прилиманське, в районі 6 км Овідіопольської дороги]. Одночасно 3-й армійський корпус румунських військ мав наступати на Одесу на північ від Дальника. Напрями ударів позначені на карті.

Основні зусилля вирішено було задіяти на ділянці румунського 11-го армійського корпусу, щоб зайняти важливі позиції для коригування артилерійського вогню на південний захід від Одеси, а також тому, що дані вказували на знаходження основних сил росіян на північному заході, по обидва боки від залізниці.

Сили ворога оцінювалися приблизно в три дивізії, включаючи полки НКВС і поповнення, що постійно перекидаються з Криму та Новоросійська. Ворог боровся і продовжує боротися неймовірно завзято, надзвичайно активно діючи та перевершуючи румунські сили у повітрі, а також маючи підтримку корабельної артилерії. Свідчення полонених підтвердили, що Чорним морем було перекинуто резерви як особового складу, так і озброєнь, зокрема: 9 вересня близько 6000 осіб і 12 вересня, ймовірно, близько 1500 осіб. В Одесі були частини легкої артилерії. Також слід виходити з того, що морем було підвезено додаткову артилерію. За нашими оцінками, в даний час, крім берегових батарей, там можуть бути 25-30 батарей, основна частина яких задіяна на заході.

Росіяни мають перевагу на внутрішніх рубежах та вміло користуються ними, оперативно перекидаючи свої сили на вирішальні ділянки вантажівками.

Одеса має дуже потужні сили протиповітряної оборони.

Румунські дивізії (всього близько 68 000 осіб) виснажені, зазнали великих втрат і тому суттєво обмежені у боєздатності. Крім того, через недостатню підготовленість і некомплект офіцерського та унтер-офіцерського корпусу вони, за німецькими стандартами, мало придатні для ведення наступальних дій. Разом з тим, як німецька військова місія, так і румунське командування стверджували, що навіть при задіяні незначних сил німецької армії румуни будуть рватися вперед, оскільки фактор бойового духу має велике значення в їхніх лавах.

Провідну роль грає генерал Якобіч, колишній міністр оборони, 9 вересня призначений командувати 4-ю румунською армією, який охоче реагує на всі пропозиції з німецької сторони. Решта командного складу допускає численні прорахунки. Так, за словами румунських офіцерів, важка артилерія потерпає від значного дефіциту снарядів, які необхідні для ведення тривалих бойових дій, не кажучи вже про те, що затримки з постачанням виникли через розлив Дністра і тимчасову нестачу мостів.

Виникає враження, що, вимагаючи участі німецьких сил, румунське командування спиралося на хибну оцінку обставин, що склалися. Вважаю, що мала місце недооцінка противника, особливо можливостей його артилерії, а також переоцінка боєздатності румунських сил. Насамперед, потреба інженерних сил у такій кількості не відповідає актуальним завданням, адже бої треба вести на відкритій місцевості.

Я переконаний, що від задіяння обмежених сил німецької армії під час першого і другого етапів слід утриматися, щоб не витратити їх у підготовчих боях і використовувати в повному складі в ході третього, вирішального етапу. Аналогічні міркування висловив у одному зі своїх виступів і маршал Антонеску.

Докладне вивчення стану речей показало, що значні труднощі виникли при реалізації першого етапу. Наступ почався 12 вересня та через три дні боїв деякі вирішальні висоти так і не були зайняті. Частину з них вдалося взяти, лише задіявши всі сили і зазнавши великих втрат. З'ясувалося, що подальше просування без німецької підтримки неможливе, і, мабуть, військо чекають важкі кровопролитні бої.

Тому, провівши бесіди з маршалом Антонеску і командувачем 4-ї румунської армії, я вирішив задіяти німецькі сили вже під час другого етапу, сподіваючись стимулювати румунські частини до подальшого наступу. Аналогічної думки дотримуються як офіцери німецького штабу зв'язку з союзними силами, так і командири румунських частин. Передумовою цього стало, як заняття висот на захід від Дальника та вжиті заходи, що виключають можливі удари з флангів, коли надійні румунські полки були задіяні на обох флангах німецького піхотного полку. Рис. 2.

У складі 11-го румунського армійського корпусу, переважно на ділянці головного удару (21-а дивізія), був задіяний 123-й піхотний полк у складі 2-го батальйону 123-го полку, 2-го батальйону 121-го полку, двох взводів легких піхотних гармат, одного танкового взводу з двома наданими йому саперними ротами, який взаємодіяв із 787-м артилерійським полком у складі трьох важких дивізіонів. 123-му полку було підпорядковано чотири румунські дивізіони легких гармат. Крім того, під керівництвом 601-го саперного полку знаходилася особлива ударна група, завданням якої була протидія можливому фланговому удару з боку Дальника. Ця ударна група складатиметься з 70-го саперного батальйону (без однієї роти), двох румунських штурмових батальйонів та одного румунського артилерійського дивізіону. До бойового залучення цієї групи справа поки що не дійшла.

Розпочатий 17 вересня наступ (2-й етап) з повним зосередженням сил на напрямку головного удару та підтримкою всіма наявними силами артилерії не призвів до очікуваного успіху з наступних причин:

1. Спочатку наступ добре розвивався, йшло наполегливе просування 123-го піхотного полку, разом із задіяним на його правому фланзі румунським піхотним полком, але через 1500 метрів наступ зупинився під впливом сильного флангового вогню з північного напрямку, оскільки

3. На напрямі головного удару російським військам вдалося сконцентрувати значні сили, ймовірно через те, що наміри румунського командування були видані ворогу, або тому, що ворог сам мав намір наступати на цій ділянці.

Німецькі батальйони, ослаблені в попередніх боях, які мали у своєму складі лише одну роту чисельністю близько 120 осіб, і одну роту в кількості 63 осіб, зазнали значних втрат (на сьогодні всього 328 осіб, включаючи зниклих безвісти, з них убитими – один офіцер та 67 осіб рядового складу). У зв'язку з цим у ніч із 18 на 19 вересня їх відвели до другого ешелону. Головнокомандувач 4-ї румунської армії наказав протягом 19 вересня зайняти висоти на захід від Дальника, щоб 20 вересня продовжити наступ і вирішити завдання, поставлені для другого етапу. 19 вересня виконати поставлене завдання не вдалося. 20 вересня, незважаючи на використання великих сил артилерії, вдалося лише трохи просунути вперед, так і не підібравшись до вирішення завдання прориву лінії оборони Татарка – Дальник.

Вважаю, що наявні сили та ступінь боєздатності румунських частин не дозволять швидко вирішити поставлені завдання.

Якщо швидко зайняття Одеси, як і раніше, вважається важливим, і розвиток подій у наступні два дні не призведе до переоцінки становища, то необхідно задіяти німецькі сили у значному обсязі, а саме:

1. Придушення корабельної та берегової артилерії росіян, а також великої кількості їхньої важкої артилерії за рахунок застосування штурмової авіації. Використовувати штурмовики у тісній взаємодії з командуванням німецьких частин, щоб забезпечити безпосередню підтримку наступу.

2. Використання одного дивізіону артилерійської інструментальної розвідки, і навіть сил німецької повітряної розвідки для встановлення позицій артилерії противника і ведення по ним вогню, оскільки спостереження з суходолу ведеться дуже погано.

3. Перекидання двох-трьох піхотних полків та одного артилерійського полку.

4. Забезпечення наявних незначних сил німецької артилерії необхідною кількістю боєприпасів. Наказом командувача 11-го армійського корпусу витрачання боєприпасів береговою артилерією суттєво обмежено. Батареї 100-мм гармат дозволено випустити лише 100 снарядів, що не дозволяє використати дальність її стрільби в повному обсязі.

Зі змістом цієї доповіді інші командні інстанції не ознайомлені.

Підпис (Командувача німецьких військ Штаб-квартира під Одесою – авт.)

Список розсилки: Група армій «Південь» – один екземпляр;

11-й армійський корпус – один екземпляр;

Проект доповіді – один екземпляр,

по одному додатку до кожного з екземплярів.

NARA.T.501.R.350-060-064

Автори вдячні за фахову роботу досліднику маловідомих сторінок історії, перекладачу німецьких документів С. Вершиніну.

References

1. Hrytsiuk V. (2010) *Stratehichni ta frontovi operatsii Velykoi Vitchyznianoї viiny na terytorii Ukrainy*. Kyiv: NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy. [in Ukrainian].

2. Hrytsiuk V., Lysenko O. (2022) Odeska oboronna operatsiia 1941. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*, T. 24. [in Ukrainian].

3. Lysenko O. (2011) Pivdenoukrainskyi sektor zbroinoho protystoiannia v roky Druhoї svitovoї viiny: viiskovo-politychni, ekonomichni ta sotsiukulturni aspekty. *Materialy III mizhnarod. nauk.-prakt. konferentsii «Pivdenna Ukraina: etnohrafichnyi, movnyi, kulturnyi, relihiinyi vymiry»*. Odesa, VMV, 35-13. [in Ukrainian].

4. Ursu D. (2011) Oborona Odesi (1941 g.): vzglyad s drugoj storony. *Ocherki istorii oborony Odessy*. Odessa: Optimum, 211-224. [in Russian].

5. Savchenko V., Filipenko A. (2011) *Oborona Odessy*. Moskow: Centrpoligraf. [in Russianian].
6. Filipenko A. (2011) *Oborona Odessy v prikazah i dokumentah rumynskogo komandovaniya. Pivdennij zakhid. Odesika*. Odesa.12, 62-78. [in Ukrainian].
7. Filipenko A. (2011) «Rumyny ne smogli vzyat' Odessu odni». Nemeckie vojska pod Odessoj. *Ocherki istorii oborony Odessy*. Odessa: Optimum, 129-144. [in Russianian].
8. Filipenko A. (2014) *Oborona Odessy: duel' razvedok. Pivdenniy zakhid. Odesyka*. Odesa. 17, 151-179. [in Russianian].
9. Shchetnykov V. (2007). 1941-y rik: Pivden Ukrainy. *Pivdenniy zakhid. Odesyka*. Odesa. 12, 92-100. [in Ukrainian].
10. Unovidov A.S. (2011) *Oborona Odessy. 1941. Pervaya bitva za Cyhornoe more*. Moscow: Veche. [in Russianian].
11. Nitu V., Pusca D. (n.d.) The Battle of Odessa.1941 Retrieved from www.worldwar2.ro/operatii/?language=en&article=7 [in English].
12. Rotaru J., Burcin O., Zodian V., Moise L. (1999) *Maresalul Antonescu la Odessa*. Bucuresti: Editura Paideia [in Romanian].
13. Rotaru J., Burcin O., Zodian, V. (1994) *Maresalul Ion Antonescu: am facut «Razboi sfant» impotriva bolsevismului. Campania anului 1941*. Bucuresti: Oradea [in Romanian].
14. Scafe C., Perbanescu H., Scafe I. (2005) *Trupele blindate din Armata Romana. 1919-1947*. Bucuresti: Oscar print. [in Romanian].